

АБАЙ АЛТЫАЯҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ПОЭЗИЯДА КӨРІНУ СИПАТЫ

Абай алтыаяғын өз поэзиясына қолданып көрмеген қазақ ақыны кемде-кем. Шәкәрім, Ахмет, Мағжан шығармаларына тұғыр болған бұл өрнек қазіргі ақындар поэзиясынан да жиі көрінеді. Бұл өрнек Абай поэзиясының шеңберінен шығып бүкіл қазақ поэзиясының канонды өрнегіне айналғаны дау туғызбайды. Өзге ешбір ырғақ жалпы қазақ поэзиясына етене еніп кетпеген-ді. Оның негізгі себебі өрнектен туындайтын интонациялық- әуендік өріс ақын ойы мен сезімінің тереңіндегі ойға бесік бола білетіндігінде. Нақтылай айтсақ, кез келген тақырыптағы лириканың жүгін көтеріп, қанатына қондыра ала-

тын икемділігінде. Қазақтың дәстүрлі поэзиясында болмаған соны ырғақтық-интонациялық ерекшелігімен қазақ поэзиясына берік орныққан өрнек Мағжан поэзиясының алуан түрлі мазмұндағы өлеңдерін кестелей білген. «Сүйгенім анық», «Шылым», «Бесік жыры», «Жұмбақ», «Александр Блок» сияқты тамаша нәзік лирикаларын Абай өрнегіне салған. «Көкшетау», «Толқын», «Г-ге», «Бостандық», «Күншығыс», «Айда атынды, Сәрсенбай», «Тілегім» атты сан қилы тақырыптағы жырларында Абай алтыаяғының ұйқасын негізге алып, ырғақтық жүйесін жаңартқан. Мұнда барлық тармақтар жеті-сегіз буынды

болып теңестірілген. Бұл өлеңдердің мазмұндық, тақырыптық өрісі алтыаяқты дәл қайталаған өлеңдерден көрі өзгеше.

Қысық көзді Күншығыс,
Бұл тұруың қай тұрыс?
Серпіл енді, алыбым!
Күнірентіп жерді ыңыраншы,
Күнбатысқа көз салшы,
Көрдің бе қанның жалынын? (1: 53)

М. Мақатаевтың «Сағындым» деген өлеңінде жеңіл ырғақтар сағыныштың монтаны мұңын тұғызады. Ақын сағынышы бір объектіге бағытталмаған, көрсем-ау деген жалыны жоқ, тапсам-ау деген табандылығы жоқ сағыныш. Ақын сағынышы іздегенмен таптырмайтын, қуалағанмен қайта келмейтін және осыны мойындаған, өткенге деген қимас сағыныш.

Құмған алған,
Суға барған,
Сұлуымды сағындым.
Сырғаланған,
Қуған арман
Құлынымды сағындым.

....
Безінбейтін
Сезінбейтін
Аңғал кезді сағындым.
Өзім дейтін
Сезім дейтін

Жанған көзді сағындым. М. Мақатаев (2: 49)

«Таудағы көктем» атты өлеңінде осы ырғақ жүйесі арқылы көктемнің әдемі суретін, жанды, қозғалыс үстіндегі келбетін жасайды. Қысқа тармақтар 4 буынды болса, ұзын өзара ұйқасатын 3-6 тармақтар жеті буыннан айнымайды.

Сай-саланы
Аймалады,
Жоталардан жел есті
Көк қарағай
Көп баладай
Күбір-күбір кеңесті.
.....
Айналаңа
Сайға қара
Шыңға қара ақ маңдай
Бала шағың,
Болашағың
Көктеп келе жатқандай. (2:155)

Бұл өлең тармақтардың өзара ырғақтық-семантикалық қатынасы тұрғысынан «Бойы бұлғаң» өлеңіне емес, «Ем таба алмай», «Оспанға» және «Тайға міндік» өлеңдеріне жақын. «Бойы бұлғаң» өлеңінде қысқа тармақтар жеті буынды ұзын тармақтарға әрқайсысы жеке-дара дербес сабақтастықта болса, бұл өлеңде кей шумақтарда

қысқа тармақтар бөлінбес ой тізбегіне енеді. Мысалы «Сай-саланы аймалады», «Көк қарағай көп баладай», «Қасқа бұлақ тастан құлап». Абай өлеңдерінде де мағыналық ой тізбегі параллель емес, жалғастықта өрбиді: «Кешегі Оспан бір бөлек жан» немесе Ақша, нәрсе ала берсе». «Тайға міндік» өлеңінде төмендегіше көрінеді: «Тайға міндік, тойға шаптық», «Қайын бардық, қатын алдық». «Ем таба алмай» өлеңіндегі «Жас жүрегім жанды менін», «Ұйқы, тамақ қалды тым-ақ» деген жолдарда дербес бір ғана ой беріледі. Бұл шумақтарда Абай өрнегі өз қалпында көрінсе, ақын Ұ. Есдәулеттің «Бакша ішіндегі үй» өлеңінде ұйқасу реті ғана сақталып, өзгеше жаңа ырғақпен түзіледі. Абайдың «Ем таба алмай» өлеңінің тармақтарының өзара ұйқасу реті сақталғанмен, ырғақтық-интонациялық әуені өзгешелеу. Өзара егіз ұйқас арқылы байланысқан 1-2, 4-5 тармақтардағы буын саны төртеу болса, 3-6 тармақтардың буын саны әртүрлі, яғни 7-3.

Ем таба алмай,
От-жалындай,
Толды қайғы кеудеге.
Сырласа алмай
Сөз аша алмай
Пендеге (3:116).

Абай алтыаяғының барлығы екі ырғақтық-мағыналық бірліктен тұрады.

Алғашқы үш тармақ бірқалыпты байсалды мәнермен өрбісе, екінші жартысы соңғы тармақтың қысқа қайрылуынан сап тыйылғандай әсер қалдырады. Соңғы тармаққа ерекше екпін түседі.

Шатыры қалқиған,
Ескі үй түр жалшиған
бақ ішінде.
Қызығы, шыжығы,
Қызыры, қызуы
бәрі ішінде.

...
Осы үйде жалға алған
Аумай ол хандардан
алшандайды.
Бөгденің күйіне,
Сарайдай үйіне
тамсанбайды (4:46).

Жас ақынның көңіл күйі шынайы, әсерлі, қалжыңмен суреттелген бұл шумақтардағы алты тармақ 1-2, 4-5, 3-6 өзара Абай алтыаяғының ретімен ұйқасады. Абай алтыаяғының ырғақтық-интонациялық өрісі мүлдем жаңарған. Өзара егіз ұйқаспен үндесетін тармақтар алты буынды болса, олардың мағыналық түйіні болып табылатын, әрі өзара ұйқасып, шумақты тиянақтайтын 3-6 тар-

мақтар төрт буынды. Екі ырғақтық-интонациялық бірліктен тұратын шумақтың әуені жатық емес, қайта 3, 6 тармақтардың ырғақтық ерекшеленуі күшті сезіледі. Алты буынды тармақтардың ырғақтық бірдейлігі олардың интонациялық бірлігін күшейтсе, төрт буынды тармақтың бунағының төрт буынды болуы бұл тармақты өзге логикалық компоненттерінен алшақтатып, ерекше екпін түсіреді. Ақын өлеңінің ішкі сарайына осындай жинақы, әрі ойнақы интонация дөп келген. Ақын өлеңіндегі әдемі әзілді сыртқы пішіні тіпті көріктендіріп, өлеңнің өзіндік болмысын аша түседі.

Ұ. Есдәулеттің өзге бірқатар өлеңдерінде Абай алтыаяғы көрініп қалады. Ақын бұл өлшемді тұтас өлеңге негіз етпей, тек өлеңнің ырғақтық-интонациялық өрісін түрлендіру үшін бір шумақ ретінде пайдаланып отырады. «Қазақ тілі» өлеңінде Абай алтыаяғының ырғақтық-интонациялық құрылымы толық сақталады.

Ғұндардағы
Сақтардағы
ақ сүтін берген арман тіл
атқандадағы
шапқандадағы
қансырап аман қалған тіл (4 :68).

«Күпір өлең» өлеңінде Абай алтыаяғының тармақтық реті, бунақтық сабақтастығы сақталғанмен, ұйқасу реті сақталмаған. Мұндай ауытқу 4-5 тармақта. Жеке мағыналық бірлік ұйқас арқылы екі ажырамаған, ақынның субъективті шешімі, мағыналық өрісіндегі ерекшеліктер арқылы екі тармаққа тасымалданған. 1-2 тармақтардағы ұйқастардың жүдеулігі екі тармақ арасындағы цезураны тереңдете алмағандықтан екі қысқа тармақ бір бүтін болуға ыңғайлас. Өлең интонациясы Абай алтыаяғынан көрі дәстүрлі қара өлең мәнеріне жақын.

Ер намысын
Әйел ғұрпын
Көркі етелік тойлардың
Таста ішуді
Қой, ел-жұртым
Ал мен болсам, қойғанмын (4:85).

«Ақшам. Шөкім бұлт» өлеңінде ақын сыртқы құрылымды сақтағанмен, ұйқасу реті 3-6 тармақта ғана көрінеді. Қысқа тармақтардың ырғақтық-интонациялық құрылымы өзгеріп, ұйқасу реті де сақталмайды. Шумақ құрылымы Абайша өрілгенмен, бұл шумақ дәстүрлі 7-8 буынға негізделген, шалыс ұйқас арқылы сабақтасқан құрылым.

Жондағы жолда
Бір шаң бар
Жатқандай мая түгіндеп

Мал қарап,
Дөңде тұр шалдар
Насыбай атып шүкірлеп (4:175).

Осындай алтыаяқты қазіргі ақындар поэзиясынан жиі ұшырастыруға болады. Абай алтыаяқтарындағы 4-5 буынды қысқа тармақтар көбінесе, тұлғалану жағынан параллель қатарлар түзсе, қазіргі өлеңдерде бұл тармақтарда бүтін бір ой түйіні беріледі. Жеті-сегіз буынды өлшемге негізделгенімен қатар он бір буынды өлшемге құрылатындары да кездеседі.

Арман қуып,
Атылып жиі ағынға
Ақын болсам, дедім мен қиялымда
Аласұрып ақыры
Ақын болдым
Айырмай-ақ пайдасы, зиянын да (4: 167).

Қысқа тармақтарды тасымалдамай, бір тармақ етсе, 4+3+4 өрнекті дәстүрлі он бір буынды өлшемге құрылғаны көрінеді. Өлең ұйқасы қазақ поэзиясына ежелден етене таныс 1-2-4 тармақтардың дыбыс үндестігіне негізделген қара өлең ұйқасы: ағынға — қиялымда — зиянын да.

Досынның өзі
Шатақ іздеп,
Шадырайып шыға келеді.
Тамырлары
Білем-білем боп
Адырайып шыға келеді (5:144).

Ақын Т. Медетбек алтыаяқтың дәстүрлі өлшемде кездеспейтін тоғыз буынды өлшемін жасайды. Тоғыз буынды өлшем екі түрлі сипата екі тармаққа тасымалданып беріледі. 1-2 тармақта 5+4, 4-5 тармақта 4+5 болып тасымалданады. Қысқа тармақтар тасымалданбаса өлең ұйқасы — шалыс ұйқас. Шумақта төрт мағыналық бірлік бар, яғни төрт сөйлем бар. Бірінші ырғақтық-синтаксистік құрылым өзге құрылымдардан өзгеше болу себебі, оның соңғы бунағының төрт буынды болуында. Ал өзге құрылымдардың соңғы бунақтары ұқсас, барлығы бірдей бес буынды.

Соңғы келтірген шумақтар қазіргі поэзияның Абай өлшемін өзгеше мүмкіндіктерін байқатады. Абай алтыаяқтары арқылы қазақ өлеңінің дәстүрлі өлшемінің молдығын, икемділігін, өзгеше қырын танытқаны белгілі. Тоқсаныншы жылдардан кейінгі жаңа поэзия дәстүрлі өлшемдер секілді Абай өлшемдерін де дәл қайталамай, өздерінің сан салалы ойларына сай түбегейлі өзгертіп қолданғанын байқатады. Абай алтыаяғының негізінде қазақтың дәстүрлі өлшемдері жаңаша түрленіп, өзгеше өріс ашты. Бірақ бұл құрылымдар тұтас өлеңді өрнектемей бірді-екілі

шумақпен шектеліп қалуда. Оның себебі қазіргі ақындардың көпшілігі өлең шумақтарын түрлі ырғақтық-интонациялық жүйеге негіздейді. Жоғарыда келтірген екі ақынның өлеңдерінде бұл құрылым бір шумақпен қайрылып, өзге шумақтар бір-біріне ұқсамайтын өрнектермен кестеленеді. Ақын Ұ. Есдәулетте алтыаяқтың мүлдем жаңа түрі де кездеседі.

Тартып келем барым салып,
Тырмысамын
Талғандаймын
Тау толқыннан қарым талып,
Тауым қайтып,
Тал қармаймын (4:183).

4+4 өрнекті сегіз буынды өлшемге құрылған алтыаяқ «аунап» түскен сияқты. Шумақтағы ырғақтық бірліктердің барлығы 4+4 өрнекке құрылғандықтан бұл өзгеріс оқшау сезілмейді. Тармақтардағы тасымалдар ескерілмесе, өлең ұйқасы шалыс ұйқас.

Ақын Ж. Әскербекқызы «Көккемер» өлеңінде Абай алтыаяғына өзгеше сипат береді.

Өкпелер
Көккемер
Сағыныш шылаған,
Жек көрер
Сөзтерін
Үн-түнсіз жылаған.
...
Күн өтті,
Жүдетті
Бір сөзтер қапа ғып,
Түнетті
Нала- мұң
Шерлі жер атанып...

Ел ауды
Жалаулы
Жылдардан шошынып,
Жылаулы
Шақтардың
Куәсі – осы жұрт (6:59).

Қысқа тармақтар – 3 буынды, ұзын тармақтар – 6 буынды. 1-2, 3-6 тармақтар өзара ұйқасқанмен, 4-5 тармақтар ұйқаспайды. Мұнда алты тармақтың соңғы бунақтарының 3 буынды болуы ырғақты жеңіл, әрі жатық етеді. Бұл өлеңдегі интонация Абай алтыаяғынан көрі «Көзімнің қарасы», «Қызарып, сұрланып» сияқты алты буынды өлеңдердің мәнеріне жақын.

Көккемердің мұңлы қалпын, жалғыздығын, сағынышын тереңдетіп, бояуын қоюлатпай, сұрғылт сипатта береді. Сараң сөз, жатық, жұмыр ырғақ арқылы өлеңнің ішкі сарайына лайық әуен

тапқан. Жалғыздық жауратып, сағыныш сарғайтқан Көккемердің мұңлы келбетін көрсетіп, зарлы өнін тындатқандай шынайы.

Ақын Г. Салықбай поэзиясы да Абай өлшемін айналып өтпей, «Сен мені алдап» деген өлеңін жазды. Бұл өлең Абайдың өлеңімен рухы жақын, сыншылдық сыры бар өлең.

Сен мені алдап,
Мен оны алдап,
Баралы зырлап арбамыз.
Қолында қармақ,
Өтірік зарлап,
Біреуді Сіз де алданыз (7:120).

Ырғақтық-синтаксистік құрылымы тұрғысынан шумақтардың Абай өлеңінен өзгешелігі жоқ, өлеңнің тек соңғы шумағында графикалық ауытқушылық байқалады. Соңғы сегіз буынды тармақтың соңғы үш буынды бунағы жеке тармаққа тасымалданып берілуі, тармақтағы ой ерекшелігіне байланысты туындаған. «...Құлаймыз төмен! Құрыдық...» деген тармақта ой бірліктері өзара ыңғайлас болғанмен, эмоциональды-экспрессивті реңктің әртүрлілігінен туындайтын интонациялық түрлену негізінде екі тармаққа жіктелген.

Осы күнге дейінгі қазақ поэзиясында орын алған өлшемдердің барлығы дерлік сол қалпында қолданылмайды. Қазақ поэзиясының канонды өлшемдері болсын, жекелеген ақындардың ырғақтық-интонациялық төл тумалары болсын бүгінгі поэзияның сипатына сай өзгеріске ұшыраған. Абай алтыаяғы да сол даму заңдылығынан тыс қалмайды. Кей ақындар тәжірибе ретінде бірді- екілі өлеңдерінде қолданып байқаса, кей ақындар Абай алтыаяғының ырғағын құрылымдық бастау ретінде қарайды. Қазіргі поэзияда Абай алтыаяғы дәстүрлі өлшемдерді тасымалдау арқылы түрлендірудің жаңаша жолы ретінде қолданылып жүр.

ӘДЕБИЕТ

1. Жұмбаев М. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1989. 448 б.
2. Мақатаев М. Аманат: Жыр жинағы. Алматы: Атамұра, 2002. 204 б.
3. Абай Құнанбайұлы. Алматы: Жазушы, Өлеңдер мен аудармалар. 2005. 296 б.
4. Есдәулет Ұ. Таңдамалы шығармалар. Киіз кітап. Ел мен жер жырлары. Алматы: Жазушы, 2006. 2-т. 264 б.
5. Медетбек Т. Таңдамалы. Алматы: Жібек жолы, 2005. 2-т. 312 б.
6. Әскербекқызы Ж. Көктүріктер әуені. Өлеңдер. Астана: Елорда. 2002. 88 б.
7. Салықбай Г. Аспандағы аңсарым. Алматы: Жазушы, 2001. 144 б.